

ÇAĞATAY ŞİİRİNDE VAHŞİ HAYVANLAR VE YIRTICI KUŞLAR*

*Funda TOPRAK***

ÖZET

Türk Dili tarihinde Çağatay Türkçesi Dönemi özel bir yer tutar. Ali Şir Nev'âyî ile zirvesine ulaşan, 14. Yüzyıldan başlatılan müşterek Orta Asya edebi yazı dili olan bu dönem, Türk Dilinin doğu kolunun edebiyatta en önemli aşamasını oluşturur. Bu edebiyat, gerek eserlerinin sayısı ve gerekse bu eserlerin niteliği ile araştırmacılar için önemini koruyan; hâlâ üzerinde çalışılması büyük önem arz eden bir dönemdir.

İnsanın doğayla iç içe bir yaşam sürmesi, onun diline de yansımıştır. Türkler tarihin ilk çağlarından beri bildiğimiz kadarıyla avcılıkla geçinmişler ve göçebe bir hayat sürmüşler, yerleşik hayata geçmeleri 9. Yüzyıldan sonra başlamıştır. Türklerin bu özelliklerinden dolayı Türk dilinde doğayla ilgili adlandırmaların zengin olduğunu görmekteyiz. Bitki ve hayvan adları, doğaya dayalı anlatımın bir sonucu olarak mecaz anlamlar, kişileştirmelerle genişlemiştir. İnsanın özelliklerini kişileştirme ile hayvanlara aktarım ya da tam tersi hayvanların bir takım karakteristik özelliklerini insanla birleştirme yolu, Türk dilinin deyim ve mecaz yapısını eşsiz hazinelerle donatmıştır. Türk dilinin tarihi dönemleri üzerine yapılacak ayrı ayrı çalışmalar, bu hazinenin gün ışığına çıkmasına yardımcı olacaktır.

Çağatay Türkçesi Dönemine ait şiirlerde vahşi hayvanlar ve yırtıcı kuşlar üzerine yapılan bu çalışma, Türk dilinin söz konusu konuda zenginliğini ve sözcüklerin kendi anlamlarının dışında yüklendikleri yan ve mecaz anlamların çeşitliliğini görebilmemize imkan sunmaktadır. Bu çalışmada şairlerin şiir kudretlerini fil ile anlattıklarını, ejderha ile Hazret-i Musa'nın esasına telmihte bulunduklarını, it sözcüğü ile insanın nefsinin ifade edebildiklerini ortaya konuldu.

Türk dilinin diğer dönemleri üzerinde yapılacak benzer çalışmalar, bize sözcük ve anlamın tarihsel macerasının haritasını gösterecek, dilimizin zenginliğinin farkına varmamızı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Vahşi Hayvan Adları, Yırtıcı Kuş Adları.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, El-mek: funda1972@yahoo.com

WILD ANIMALS AND PREDATORY BIRDS IN THE CHAGHATAI POETRY

ABSTRACT

The Age of the Chaghatai Turkish has an important position in the history of Turkic Languages. This age, which had been a common literary language age that had reached its climax since fourteenth century, by the contributions of Ali Shir Nawayi, forms the most important stage of the eastern branch of Turkish Language in literature. This literature, for researchers, is still too important from the point of view of the numbers of its sources and their qualities and it deserves researchs and studies about it.

The Living of Human with the nature reflects on his language. The Turks, as we know, since the first periods of history, subsisted on hunting and lived nomadic life. Their transferring to the settled life had begun after the ninth century. Because of their these peculiarities, we observe that the Turkish naming, concerned with nature, is rich. The nouns of plants and animals had been enriched by metaphors as a result of narrating based on the nature. To personify human characteristics and transferring them to animals, or on the contrary, to unify some characteristics of animals with human, had ornamented the Turkish vocabulary of the phrases and metaphors with the matchless treasures. The separate and different studies on the periods of the Turkish Language will help to bring out these treasures on the light. This study, which deals with the wild animals and predatory birds in the poems of the Chaghatai Period, enables us to see variety of Turkish Language in metaphors and using of the words outside of their real meanings.

In this study we denoted that how the poets explain their expressions by the elephant, how they allude The Prophet Moses and his staff and how they express human soul using the Word “dog”

Similar studies and researches on the other periods of the Turkish Language will show the map of the historical adventure of the words and meanings, and it enables us, to understand and remark the richness of our language.

Key Words: Chaghatai Turkish, Wild Animals Name, Predatory Birds Name.

İnsanın doğayla iç içe macerası, onu doğanın bir parçası olduğu fikrine götürmüş, böylece bir özdeşleşme ile kendisini doğaya, doğayı da kendisine benzetme çabasını ortaya çıkarmıştır. Anlambilimin içerisinde ele alınan doğadan insana, insandan doğaya aktarım hep insanın doğayla olan bu özdeşleşme sürecinin yansımalarıdır. Aksan, Türkçe’nin doğaya dayalı anlatımda özel bir yeri olduğunu söyler. Ona göre “bu dilin genellikle somut anlatıma yöneldiği ve yüksek betimleme gücüne sahip bulunduğu söylenebilir. Bu yargının en belirgin kanıtları arasında, onun, hemen hiçbir dilde rastlanmadık ölçüde doğaya dayalı, geniş ve ayrıntılı bir renk dünyasına sahip olması, dildeki deyimlerin büyük bir bölümünün aktarmalı anlatıma yönelmesi, hayvan ve bitki adlarından insanların bedensel ve ruhsal yapılarından davranışlarına kadar pek çok kavramın bu yolda adlandırılması gösterilebilir” (Aksan 2007:101).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Doğayla iç içe olan insan, onu hayatının, sanatının ve kültürünün bir parçası haline getirmiştir. Özellikle edebiyat, insanın ve toplumların kültür aynası olduğu için edebi eserlerde bu yansımaları daha net görebilmekteyiz. Arslan cesareti, tilki kurnazlığı, ejderha gücüyle bize edebiyatımızda mesajlar verirler. İlk yazılı metinlerimizden itibaren hayvan adların yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları üzerine yaptığı incelemede Bozkaplan şu açıklamayı yapar “Kutadgu Bilig’deki hayvan adları 79 çeşittir ve 395 defa kullanılmıştır. Eserin söz hazinesinin 2961 olduğu düşünülürse, 79 çeşit hayvan adının veya 395 adet hayvan adı kullanımının hiç de azımsanmayacak bir sayı olduğu aşıkara hale gelir” (Bozkaplan 2007:118).

Çağatay Şiirinde vahşi hayvanlar ve yırtıcı kuşlar üzerine yaptığımız bu inceleme çalışmamız bize, vahşi hayvanların ve kuşların edebiyatımızda özellikle de Çağatay Edebiyatı şiirlerinde ne kadar etkili ve yaygın bir şekilde kullanıldığı göstermektedir. Hatta bazen bu hayvan isimleri atasözleri içerisinde verilir.

Nitey kim zürindur pîl ‘âciz

Ki sındurmas sinğek nişini hergiz (FŞ175/31)

“Nasıl ki fil, gücüne rağmen sineğin iğnesini asla kıramadığı için acizdir”

Ni assıg şirdin köp zür pençe

Ayagıda çü bolmas mür rence (FŞ175/32)

“Aslanın güçlü pençesi olsa da ayağının altında karınca ezilmez”

Yılan nitkey urup niş ejdehâni

İt ürmek birle yanmas kârvânî (FŞ356/6)

“Yılan büyük ejderhayı nasıl soksun? Köpeklerin ürümesiyle kervan geri dönmez”

Çalışmamızda hayvanlar için biyolojik bir tasnif yapılmamış, metinlerde kullanımları ve insan hayatındaki yerleri dikkate alınmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere kuş familyası, oldukça geniş bir yelpazede incelenebilir. Bu sebeple çalışmanın sınırlılıkları düşünülerek kuş sınıflandırmaları yapılırken bülbül, kumru, saksagan, karga gibi küçük kuşlar değil alıcı ve avcı kuşlar çalışma evrenine dahil edilmiştir.

Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar

Çağatay Dönemi şiirlerinde vahşi hayvanlar ya tek başlarına ya da birer karşılaştırma unsuru olarak ikili biçimlerde kullanılmaktadır. İkili biçimlerde soyut zıtlıklardan (güç-zayıflık; cesaret-korkaklık vb) yararlanılmakta, böylece anlatımın gücü artırılmaktadır.

ARSLAN-ESED- ŞİR (ŞİR-i jiyân-ŞİR-i ner)

Kökeniyle ilgili olarak Eren, aslan < arslan “Afrika’da yaşayan, erkekleri yeleli, kuyruğu püsküllü, çok koyu sarı renkli yırtıcı bir memeli türü” tanımını vermiş; konuyla ilgili görüşleri sıralamıştır (ES: 20).

İlk Türkçe metinlerinden itibaren gördüğümüz arslan sözcüğü, kültürümüzde oldukça önemlidir. Bugün güçlü, cesur insanları anlatırken arslan gibi deyimini kullanırız. DLT’de arslanla

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

ilgili atasözleri, bize bu hayvan adının kültürümüzde ne kadar eski ve yerleşik olduğunu göstermeye yeter.

Alımçı arslan, berimçi sıçgan “Alacağına arslan, vereceğine, borcuna sıçan” (DLT I. 75) (DLT I. 409),

Alın arslan tutar, küçin sıçgan (kösgük, oyuk) tutmas “Hile ile arslan tutulur, zor ile güç ile sıçan tutulmaz. (DLT III. 412),

Arslan karısa sıçgan ötin ködezür “Kocayan arslan sıçan deliğini gözler” (DLT III. 263)

Arslan kökrese at ayakı tulaşır “Arslan kökrese atın ayakları dolaşır “(DLT II. 146).

Çağatay metinlerinde bazen **arslan** bazen **şîr** ya da **şîr-i jiyân** (cesur arslan) bazen de **esed** gibi değişik dillere ait kullanımlar göze çarpar. Çağatay şiirinde arslan, gücün iktidarın olduğu kadar adaletin de simgesi olarak düşünülür. Onun adil yönetiminde kurtlar ve koyunlar bir arada yaşayabilir, geyik yavrusu ovada korkusuzca dolaşabilir.

Keyiniñ oglakı kalsa yazıda ‘adlıñdın

İğine kötrüp anasıñge yitkürür dırgam (MS142/6)

“Geyiğin yavrusu ovada kalsa, adaletinden dolayı arslan onu omuzuna alıp anasına götürür”

Tapıp kuvvetlîğ andag pençe harçeng

Ki tartıp pençesidin şîr-ı ner çeng (FŞ91/28)

“Erkek arslanın pençesinden çekerek yengeç pençesi gibi kuvvet buldu”

Ferhâd ü Şîrîn mesnevisinde Ali Şîr Nevâyî, Behram’ın ölümünü arslan benzetmesiyle verir.

Esed boynın üzüp ser-pençe birle

Zebûnı bir esed her pençe birle (FŞ138/73)

“Arslan pençesinin ucuyla boynunu koparıp, her bir pençesiyle bir arslanı altetmiştir”

Arslan, bazen de tam zıt olarak kaçan, kovalanandır. Şair, övdüğü şahsın adaletinin ve gücünün zayıflardan yana olduğunu vurgulamak istediğinde arslanı kovalanan bir zorbaya benzetir; artık güçsüzler arslandan korkmamaktadırlar.

Koyan tilkü keyik argar seniñ ‘adlıñda uş bu kün

Peleng bars u böri arslannı kâc urup sürüp kavlar

(MS152/3)

“Tavşan, geyik, tilki ve dağ keçisi, senin adaletinle emniyet içindedirler; panter, pars, kurt ve arslanı tokatlayıp sürüp kovalarlar”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Çağatay Şiirinde arslan, başka hayvanlarla karşılaştırılmakta böylece anlatılmak istenen düşünce zıtlıklardan yararlanılarak daha güçlü bir şekilde ifade edilebilmektedir. Tilki ve arslan, köpek ve arslan karşılaştırmalarını Çağatay şiirinde bulabilmekteyiz.

Tilki ve Arslan: Düşman korkaklığı, arslan cesareti ile karşılaştırılmaktadır. Tilki, inadıyla da şiirlerde arslanın karşısında çaresizdir. Tilki, bu şiirlerde düşmana telmih edilmektedir. Bu metinlerde arslan için kullanılan söz varlığı çeşitlilik gösterir.

Kirip tilkü bigin düşmen inide ölgey açlıkdın

Ni kılsun üstine heybet bile şîr-i jiyân kildi (MS 110/5)

“Düşman tilki gibi inine girip açlıktan ölecek, zavallı ne yapsın ki üstüne heybet ile kükremiş arslan geldi”

Sin şecâ‘at bîşesinde gūyiyā bir şîr-sin

Sındurur-sin gerdenin her tilkü kim kılsa ‘inād (MS 132/4)

“Sen kahramanlık ormanında sanki bir arslansın; inat eden tilkinin boynunu kırarsın”

Mîng hîle birle düşmeniñkaçsa niçe kim tilkü dik

Kirgüsi āhir pençeñge kavguçı çün arslan irür (MS118/6)

“Düşman tilki gibi binlerce hileyle kaçsa da neticede pençene girecektir çünkü kovalayıcısı arslandır”

‘İşk-ı ‘ālem-sûz kildi koy füsünüñ iy hired

Yitti çün yir kökni yırtıp arslan iy tilkü kaç (NŞ)

“Ey akıl, alemleri yakan aşk geldi büyünlü bırak, ey tilki, kaç çünkü arslan, yeri göğü yırtıp yetiştirdi” (NSD 492)

Köpek ve Arslan:

Arslanın gücüyle ve cesaretiyle karşılaştırılan köpek, Çağatay şiirinde korkaklığı ve korkak düşmanları anlatmak için kullanılan bir benzetme ögesidir.

Şehsüvārā sin şecâ‘at bîşesinde şîr-sin

Ol zamān düşmenleriñ ilgiñde bir bölek kilāb (MS186/6)

“Ey şehsüvar, sen yiğitlik ormanında bir arslansın düşmanların da senin elinde birer bölük köpektir”

EJDER~EJDEHA~EJDERHA

Jean Paul Roux, ejderhanın Türk toplumlarına doğudan yani Çin’den gelmiş olduğunu söyler. Ona göre “Çincedeki *lung*’tan türemiş gib görünmektedir. Ortama çok iyi uyum sağlamıştır. *Yılan* ve *nek yılan* veya *büke* veya Türkçe olduğu çok açık olan *evren* adları verilmiştir. Reşidüddin günümüze kadar kalan bir tasvir aktarır: Moğollar, yıldırımın gökten düşen kuyruğuyla toprağa vuran, geri çekilip ileri atılan ve alevler kusan ejderhaya benzer bir hayvandan kaynaklandığına inanırlar” (Roux 2005:39). Çağatay şiirinde sıkça kullanılan uzak doğu mitolojisinin güçlü ateş

saçan hayvanı ejderha metinlerde güç, ateş sözcükleriyle kullanılır. Ejderhayı öldürmek ise tabii ki kahramanlık göstergesidir. Ferhād ü Şirîn’de Ali Şir Nevâyî Ferhād’ı bir ejderha ile savaşırken tasvir eder.

Çıkar ejderni öltürgende Ferhād

Anıñg dik genc kim ‘âlem bolur şād (FŞ202/87)

“Ferhad, ejderi öldürdüğünde kâinâtı mutlu eden bir hazineydi”

Ki ejder birle rezm itken zamānda

Bu yag otdın sini tutkay amānda

Çü ejder ölgey ilginğdin körüp renc

Saṅga bolgay nasib ol rencdin genç (FŞ203/102-103)

“Ejder ile savaştığın zaman, bu yağ seni ateşten koruyacaktır, ejder senin elinden eziyet görüp öldüğünde bu eziyetten sana bir hazine nasip olacaktır”

Bedāyi’ül-Vasat’ta Nevâyî, kıskançlık ile ejder arasında bir bağ kurar.

Kılıç bağı biliñg kuçkan haseddin

Közümge ejderidür şekl-i kullāb (BV44/4)

“Kıskançlıktan kucaklayanı kılıncın bağı bilin, gözüme çengel şeklinde bir ejderdir”

Ejder, Çağatay şiirinde ölümü anlatmak için de kullanılmıştır. Ölüm, ağzını genişçe açan herkesi yutmak için bekleyen bir ejderhaya benzetilmektedir.

Merg ejderi çün agız açar keñg

Yutmakka şeh ü gedā irür teñg (LM369)

“Ölüm ejderi, şah ve kul gözetmeksizin herkesi eşit şekilde yutabilmek için ağzını geniş açar”

Ejderha, benzetme yönüyle sevgilinin saçları ve zülfü için de kullanılmıştır. Sevgilinin saçları siyahlığı ve kıvrımıyla büyük bir yılan gibidir. Bu benzetmelerde karşılaştırma unsuru olarak genellikle mūr “karınca” kullanılmaktadır. Mūr, siyah rengiyle sevgilinin saçlarını andırır.

‘Acab kör ‘ışk ara kim mūr iterge ejdehālarını

Füsündın mūr-hatlat kaydı zülfin ejdehā kılmış (BV263/7)

“Aşk içinde karıncalarını ejderha etmeye şaşılmalı, büyüyle karınca hatlarını zülfüne bağlayıp zülfünü ejderha eylemiş”

Sabā zülfünğni tagıttı meğer hālī hayālımda

Yazıldı ejdehā boldı uzadı Ehrimen boldı (MS254/6)

“Saba sevgilinin saçını dağıttı; meğer şimdi o hayalimde yayıldı ejderha oldu, uzadı Ehrimen oldu”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Ejderha sözcüğü “büyük yılan” anlamıyla Hazret-i Musâ’nın esasını anlatmak için de kullanılmıştır. Burada Hazret-i Musâ’nın Firavunla karşılaşma hikayesine telmih vardır. Bilindiği üzere Hazret-i Musâ’nın esası büyük bir yılanı dönüşmüş ve Firavun’un büyücülerinin yaptığı diğer yılanları yutmuştur. Bu, Hazret-i Musâ’nın mucizelerindendir. Örnek olarak aldığımız beyitlerde Hazret-i Musâ Allah ile konuştuğu için Kelim sıfatıyla anılmaktadır.

Ol biridin rûh perver taptı enfâsın Mesih

Bu birisidin ‘asâsın ejdeha kördi Kelim (BV396/3)

“O birisinden nefesi ile can buldu Mesih (Hz.İsa), bu birisinden ise Musa (kelim) esasını ejderha olarak gördü”

İlîngde mu‘ ciz-i Mûsîni körgüzüp nîzenğ

‘Asâ çü sûret ü ma‘ nâsı içre ejderhâ (MS176/13)

“Mızrağın senin elinde Hazret-i Musa’nın mucizesini gösterir, asa maddi varlık olduğu halde mânâ itibariyle bir ejderhadır”

Zülfidin tañg yok Kelim’ullâh dik iste ejdehâ

Kim yed-i beyzâdın iyleptür nümûdâr ilginî (BV626/4)

“Kelimullah (Hazret-i Musa) gibi ejderha zülfünü istemene şaşmamalı; çünkü elini yed-i beyza edip göstermiştir”

Yılan-Ejderha:

Çağatay şiirinde ejderha ile yılan karşılaştırılabilmektedir. Yılan ejderhanın yanında oldukça çaresiz ve güçsüzdür, yılanın ejderhayı sokması ne kadar anlamsızdır. Örnek olarak aldığımız beyitte güç ve güçsüzlük karşılaştırılmıştır.

Yılan nitkey urup niş ejdehânı

İt ürmek birle yanmas kârvânî (FŞ356/6)

“Yılan büyük ejderhayı nasıl soksun, köpeklerin ürümesiyle kervan geri dönmez”

Tenide her ser-ı mû bir sinân dik

Sinân yok belki ejder-veş yılan dik (FŞ218/52)

“Teninde her bir saç teli kılıç gibidir, kılıç gibi değil belki ejder gibi yılan gibidir”

Mür-Ejderha :Karınca ve ejderha küçüklük, acizlik ve büyüklük, güçlülük zıtlığını anlatmak için Çağatay şiirinde kullanılmaktadır. Tasavvufi bir beyitte Ali Şîr Nevâyî, aşk çölünü korkunç bir yer olarak hayal eder. Burası ejderhaların karıncalara yem olduğu zor, meşakkatli bir mekândır. İnsan burada karınca onun nefsi ise ejderhadır.

‘Acab mühlik imes mü ‘ışk deşti ey müsülmânlar

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Ki bir mûrğa her kün tu‘ me ikki ejdehâ boldı (BV617/6)

“Ey Müslümanlar, aşk çölü çok korkunç bir yer değil midir? Çünkü orada bir karıncaya her gün iki ejderha azık olmuştur”

PARS/BARS : Oldukça az sayıda kullanılan pars için aşağıdaki örneği verebiliriz.

Kirek şîr allıda hem şîr-i cengi

Eger şîr olmasa bârî pelengi

Yok irse cem‘ bolsa pars dik yüz

Alardın hasılı yok gayr-ı puf yüz (FŞ98/47)

“Arslan önünde bir cenk arslanı olmak gerektir, eğer arslan olmazsa bari kaplan olsun. Yoksa pars gibi yüz tanesi toplansa onlardan hiçbir şey olmaz”

KAPLAN: Kaplan da tıpkı pars gibi incelenen metinlerde nadir tespit edilen hayvanlardandır.

Zamāni bebr u kaplandın bolup şād Kılıp dildār kūyî itlerin
yād (FŞ386/4)

“Sevgilinin köyünün köpeklerini hatırlayıp bir zaman leopar ve kaplandan mutlu oldum”

Aşağıda örnek olarak aldığımız beyitte ecel, bir kaplana benzetilmiştir. Çevremizde gördüğümüz renk renk güzellikler aslında ecel kaplanının avladığı geyiklerin kanıyla renklenmiştir. Yani aldatıcıdır, göz boyamaktadır. Renk sözcüğü, hem renk hem de hile anlamında tevriyeli kullanılmıştır.

Dime tag u lāle dehr içre ecel kaplanı bil

Kim kiyikler kanıdın baştın ayag rengin irür (BV192/8)

“Dünya içinde gördüklerine dağ ve lale deme onları baştan ayağa avladığı geyiklerin kanıyla renklenmiş ecel kaplanı bil”

İT:KÖPEK

Eski Türkçeden itibaren, bu sözcük Orta Türkçede it olarak geçer. Eren, Salarca ve Sarı Uygurca gibi diyalektlerde işb biçimlerindeki-ş sesinin sonradan türediğini belirtir. Bunun yanısıra Türkçe’de kullanılan köpek sözcüğünün varlığına bir açıklama getirmez (ES,196).

Edebiyatımızda da yaygın kullanılan biçim *it* şeklindedir. Aşıklar, sevgiliyle aralarındaki rakipleri hep bu hayvanla benzeştirme yoluna giderler. Çağatay şiirinde özellikle Leylâ ve Mecnûn’da *it* farklı bir kullanımdadır.

İlahi aşk yolunda Mecnûn, vücudunun değersizliğini görmekte ve kendi kurtuluşunu ölümde bulmaktadır. Mecnûn çölde Leyla’yı ararken vücudunu köpeklere yem etmek istemektedir. Çünkü aşk belasından kurtulmanın tek yolu ona göre, ölmektir.

Cismimni talaşsa irdi itler

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Kanımnı yalaşa irdi itler (LM162/1335)

“Köpekler vücudumu parçalasaydı ve kanımı hep birlikte yalasalardı”

İt cismime kim tiş urgay irdi

Urgan nefes ok kuturgay erdi (LM163/1339)

“Köpek vücudumu dişleseydi yüzüme vuran nefesinden kurtulacak idi”

Sevgiliye aşık rakipler, Bedāyü’l-Vasat’ta ölmek üzere olan aşığı görüp sevinmekte ve birbirleriyle kaygaya girişmektedirler.

Min öler hâletde vü mâtem irdi ahabâ ara

Bu ki akşam kıldı küyüñg itleri gavga besî (BV587/3)

“Ben ölecek haldeyim ve dostlarım arasında matem vardır; ancak köyünün itleri akşam olunca çok dövüşmeye başladılar”

Han-ı vaslîñgdın eger bolmas müyesser bir yimek

Hem ganimetdür talaşmak itlerinñ birle süngek (BV 330/1)

“Sana kavuşmanın sofrasından bir yemek yemek müyesser olmazsa, itlerin ile bir kemik için dalışmak bile benim için ganimetdir”

Muhakemetü’l-Lugâteyn’de Ali Şîr Nevāyî, *it* sözcüğünü eş sesli olarak üç ayrı anlamda oldukça ustalıkla kullanır.

Ey rakîb özni aña tutsañg hem *it*

Bizge rahm eylep anıñg küyidin it

Gerçi bar düzahça ‘ışkıñg şu‘ lesi

Bizni ol elkiñg bile ol sarı it (AL:40)

“Ey rakip, kendini onun iti sayıyorsun da bize acı, onun sokağından git. Gerçi aşkın alevi cehennem kadar var, bizi kendi elinle o yöne it”

BÖRİ: Kurt. Eski Türkçe börü<böri sözcüğü, daha sonra Oğuz diyalektlerinde yerini *kurt* sözcüğüne bırakmıştır. Omurgasız yumuşak bacaklı bir hayvanın adının, vahşi hayvan olan börü’nün yerini almasıyla ilgili olarak Clauson “worm” ve “wolf” sözcükleri arasındaki bağın açık olmadığını söyler ve ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini vurgular (EDPT 648a). Eren, ise bu görüşe katılmadığını belirtirken Oğuzların *börü* yerine kurt sözcüğünü kullanmalarının sebebi yaygın inanca göre bu adı tabu saymalarındandır (ES:269).

DLT’de böri ile ilgili atasözleri bulunmaktadır.

Böri koşnısın yemes “kurt komşusunu yemez” (DLT III-220)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Böriniñ ortak, kuzgunuñ yıgaç başında “kurdun avı ortaklı, kuzgunun avı ağaçta kendine ait olur” (DLT I-439).

Çağatay Türkçesi eserlerinde **böri** yaygın olarak kullanılan bir hayvan adıdır.

Böriğe şerh itip geh ‘ arz-ı hâlin

Töküp yaş yâd itip Yûsuf cemâlin (FŞ386/48)

“Yaş dökerek Yusuf’un güzelliğini hatırlayıp durumunu kurda açıkladı”

Böri, diğer hayvanlarla karşılaştırarak kullanılır. Böri, aynı zamanda kanunsuzluğun, asiliğin sembolüdür. *Börilik etmek* fiili *kanunsuzluk yapmak, asi olmak* şeklinde geçerken köpeklerle karşılaştırılır. Burada köpeğe yüklenen anlam olumluyken, *börü*’nün anlamı olumsuzdur.

Böri-Köpek

Kim börilik itse kavla anı

Ol yir iti birle avla anı (LM372/3502)

“Kim kurtluk ederse onu kov, o yerin köpeği ile onu avla”

Böri- Koyun

Böri bazen koyunla birlikte anılır, kurt koyunlarla dost olmuştur artık ondan zarar gelmez.

Koyga böridin bolur âmânlık

Koyçı iti birle pâsbânlık (LM73/447)

“Koyuna kurttan eminlik olur, koyun çobanı köpeği ile gece bekçiliği yapar”

Mahbûbu’l-Kulûb’da adil padişahı tasvir ederken böyle bir padişah döneminde artık koyunlar kurtların korkusundan uzaktırlar benzetmesiyle verilmektedir.

Hirâsetindin kozı böri havfıdın emîn (MK6a13)

“Kuzu kurt korkusundan emin ve kollamadır”

Sedd-i İskenderi’de Ali Şir Nevâyî nasihat ederken kurt ve koyun benzetmesinden yararlanır. İyi yönetilemeyen bir ülkede kurtların eline koyunlar düşmüşse, çoban işini köpeklerin eline bırakmıştır. İşini iyi yapmayan çoban burada ülkeyi yönetenlerdir.

Ger koy böri haylı pâ-mâlıdur

Yakîn bil ki çübânga it hâlîdur (Sİ LXXXV)

“Koyun, kurt sürüsünün pençesine düşmüşse iyi bil ki çoban işi ite bırakmıştır”

TİLKÜ: Tilki. “burnu sivri, kuyruğu uzun, çok tüylü sansardan büyük bir hayvan”. Eski Türkçe metinlerinde *dilkü, dilki* biçimlerinde görülen bu sözcük Orta Türkçe döneminde *tilkü*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

şeklindedir. Eren, sözcüğün kökeninin açık olarak bilinmediğini söyler ve verilen etimolojileri kısaca özetleyerek kendince çürütür (ES:408).

Tilki, dilimizde kurnazlığın, iki yüzlülüğün ve yalanın simgesi olmuş bir hayvandır. Kutadgu Bilig’de bunu anlatan çok güzel bir beyit bulunmaktadır.

Yana alçı bolsa kızıl tilkü teg

Titir bugrası teg kör öç sürse keg

“Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı; deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir.” (KB 245-2312)

Şibân Han Divanı’nda şair hem sūfileri hem de zâhidleri eleştirirken onları bu özellikleriyle tilkiye benzetir.

Sūfî vü zâhid boluptur kültkü

Hile vü tezvirde asru tilkü

Tilkü bigin yasap ol zîver özin

‘Asâ vü destâr u riyâ kürkü (ŞD141b12-13)

“Sūfî ve zâhid hile ve riyakârlıkta tilkiden daha fazla gülünç olmuştur, (elindeki) asa, (başındaki destar ve giydiği) iki yüzlülük kürküyle o, tilki gibi kendisini süsleyip hazırlamıştır”

Bolup tülküge bu yañlıg niyâzı

Kim ol kûy itlerige birme bâzî (FŞ386/49)

“Tilkiye bu şekilde yalvarıp sevgilinin köyünün köpeklerine oyuncak olma”

Tilki, Divanü Liugati’t-Türk’te de adı geçen hayvanlardandır. Türk kültüründeki tilkinin yerini *tilki gibi kurnaz* deyiminde ya da DLT’den tespit ettiğimiz atasözlerinden anlamaktayız.

Bir tilkü terisin ikile soymas “Bir tilkinin derisi iki defa soyulmaz, yüzülmez” (DLTIII-244) Bu atasözünde bir insan iki defa hata yapmaz iki kere aldatılamaz anlamı vardır.

Tilki, arslan maddesinde de yukarıda açıklandığı gibi arslanla karşılaştırılarak da sık sık Çağatay şiirinde kullanılır.

PİL:FİL

Karahan, *Codeks Comanicus’ta Vahşi Hayvanlar* üzerine yaptığı çalışmasında şu açıklamalara yer vermektedir; “Eski Türkçede ve Orta Türkçede bahsi geçen hayvan için yaña yañam, yañan, yagan ve türevleri kullanılmıştır. Uygurca eserlerde M II: 8,13 yangam, TT VIII: B8’de yaña teg, C 5’te tişi yaña, U I: 3,2’de tonga yaña teg küçlüg erser ibarelerinde görülür. DLT 608’de yañün ve 456’da yağün şeklinde iki değişkesinden bahsedilmektedir. KB 2817’de *kerekinde bulsa kişi öz mungı/ yam erse yangança bolur ol tengi*; 3391’de *bela mihnet erse yangan teg yüder*; Harezmi çevresine ait Kısasü’l-enbiya’da 26r19’da *yañan kuyrukın tebretti*, 139r20 *yañan süngükündin taht berdi*, PdC 556’da *yıgant* gibi şekillerde tespit edilmektedir. Modern lehçelerde *yañan* ve türevleri Tuva, Altay lehçelerini içine alan dar bir sahada yaşamaktadır (Hauenschild 2003: 237-238). Farsçadan alıntı olan fil ise daha yaygındır” (Karahan 2013:1851).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Çağatay şiirinde artık Farsçadan alıntı pîl(<fil) sözcüğünün yerleştiğini ve yaygın olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Nevâyî, kendisini Nizâmî ile karşılaştırdığında fil benzetmesini kullanır. Bu oldukça ilginç bir bakış açısidir.

Nizami irdi andak pîl-i vâlâ
 Ki çıktı genc u gevher pîl-bâlâ
 Kirek hem pîl irür bu nükte ma' lûm
 Ki salgay pîl hortûmıga hortûm
 Egerçi peşşeniñ hortûmı hem bar
 İl âzârıga niş-ı şûmı hem bar
 Çü sürter pîl hortûmunı derhem
 Bolur zahmıga yüz miñ peşşe merhem
 Bu kün ol pîl bu hindû irür bil
 Kiçikrek bolsa hem lîkin irür pîl
 Kiçik ger irse il endîşesidin
 İrür Hindûstânıñ bişesidin
 Elâ tâ ebr-i nisân zinde-pîli
 Kiyer bir güstuvân-ı çarh-ı nili
 Bu ikki pilni gufrân-perest it
 Mey-i rahmetdin ikki pîl-ı mest it
 Nevâyıga dağ şevket yitürgil
 Bu ikki pildin kuvvet yitürgil
 Ki bolsun bu iki pîl-ı zamân dik
 Kayu pîl-i zamân pîl-i demân dik (FŞ 98-99/50-59)

“Nizami öylesine yüce bir fil idi ki yüksek filin hazinesini ve mücevherini çekti, bu söz belli ki bir nükte idi. Gerçi sivrisineğin de hortumu varsa da halka acı verecek uğursuz iğnesi de var. Fil bir şeye hortumunu sürerse yüz bin sinek o yaraya merhem olur. Bu gün, o fil, bu Hintlidir bil, küçücük de olsa o bir fildir. Küçük eğer insanların fikirlerinden rahatsız olsa da Hindistan’ın ormanındandır. Nisan bulutuna kadar canlılık fili, Nil rengi üzerinde çark şekli olan bir örtü giyer. Bu iki fili Allah’a tapan et, rahmet şarabından bu iki fili mest et, Nevâyî’e de bu iki filden kuvvet ve güç ulaştır, öyle ki bunlar her zamanın gösterişli heybetli filleri olsunlar”

Ali Şîr Nevâyî bir bahar tasviri yaparken fil benzetmesiyle karşımıza çıkar. Yağmur yüklü bulutların rengi fil rengidir, bulutlar bu görünümüyle hazine taşıyan bir file de benzemektedirler.

Pîl-i gevher-keş durur her yan sehâb-ı pîl-reng
 Başda çenğek hilâl ü yanında hurşîd zeng

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 8/9 Summer 2013

Asru izhâr-ı tecemmül kıldı sultân-ı bahâr

Kim bu yaŋlıg pîl yüz miŋ cilve iyles bî-direng (BV 338/1,2)

“Her yandaki fil rengi bulutlar cevher çeken fildirler, başında çengel şeklinde hilal ve yanında bakır rengi güneşle baharın sultanı çok alımlı, gösterişli oldu ki bunun gibi gecikmeden hemen fülle yüz binlerce cilve eder, naz yapar”

Pil-Mûr:Fil ve karınca

Fil güç ve kudretin simgesidir bu nedenle fil karşısında güçsüz varlık olan karınca ile tezat içerisinde karşılaştırmalı olarak da kullanılabilir.

‘İşk öylerini yıkar ‘âşıkka bu kîn kılmak nidür

Mûr haylığa kaçan pîl iylemiş izhâr küç (BV98/2)

“Karınca ordusuna sanki fil güç göstermek istemiş gibi aşkın evlerini yıkan aşığa bu kin duymanın sebebi nedir?”

KİYİK:Geyik “erkeklerinin başlarında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan” Eski Türkçeden beri varlığı tanıklanabilen geyik sözcüğü, Orta Türkçe döneminde daha geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Eren, sözcüğün Orta Türkçede “yaban hayvanı, aslında yabani olan herşey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar olarak geçer” açıklamasını vermektedir (ES:155).

Edebiyatımızda geyik bir av hayvanı olarak, ürkekliği ve kaçıp saklanan güzelliği tartışılmaz sevgiliyi simgelemiştir. Çağatay şiirinde de oldukça sık kullanılan hayvanlardan biridir. Geyik yanında gazal sözcüğü de kullanılmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî, Leylâ ve Mecnûn’da Mecnûn’u çöllerde nefsinin köpekliğinden geçip geyik gibi itaatli bir kul olarak tasavvur etmek istemiştir. Diğer bir beyitte ise sevgilinin vahşiliği ile yaban geyiği özdeşleştirilmiş, hüsn-ü talil sanatıyla güzel sebebe bağlanarak sevgilinin vahşiliği açıklanmıştır.

Nefs itlikidin kiçip tamâmî

Deşt üzre kiyik mutî‘ ü râmî (LM198/1701)

“Çöl üzerinde itaatkar ve boyun eğmiş bir geyik, nefsin köpekliğinden tamamıyla geçmiştir”

Asru vahşîdür miniŋ müşğîn gazâlım iy köŋgöl

Çîn kiyiki guyiya birmiş anğa togkanda sût (BV85/8)

“Ey gönül, benim misk kokulu ceylanım çok vahşidir, sanki ona doğduğunda bir Çin geyiği süt vermiştir.”

Ey peri çun kiyik ohşar iki közünge bi ‘aynih

Bu cihetdin min-i divâne beyebân tolaşurmin (BV474/4)

“Ey peri, iki gözün aynen geyiğe benzer. Bu yüzden ben deli olup çöllerde dolaşırım”

Çağatay Şiirinde Yırtıcı Kuşlar

Yapılan araştırmalar, kartalın veya kartal cinsi (Şahin, doğan, atmaca, tavşancıl vb) diğer kuşların Türk mitolojisinde çok önemli bir türeme sembolü olduğunu göstermektedir. O, kendisinden türediliğine inanılan hayvan ata veya hayvan-anadır. Bu nedenle o, aynı zamanda bir tözdür (Çoruhlu 1995:75). Yakutların soylu kabilelerinin atası kartal idi. Ondan her türlü iyilik ve kötülük beklenebilirdi. Teleütlerden Merküt'ler bir kara kartaldan, Yurtas kabilesi de beyaz başlı bir kartaldan türediklerine inanıyorlardı. Güneş kuşu olarak da nitelenen ve Gök tanrıyla ilgili sembolizme işaret eden kartal, şamanın da ruhunu sembolize eder ve yine ilk şamanın da kartaldan türediğine inanılır. Şaman davulları üzerinde en sık rastlanan motiflerden biri de kartal figürüdür. Kartal'ın bir ongun ve türeme sembolü olmasının izleri İslamiyetten sonra da devam etmiştir. Gerek Reşidü'd-dîn'in, Câmîü't-Tevârih'inde gerek Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'sinde Oğuz boylarının kartal ve diğer yırtıcı cins kuşları içeren boy sembollerini görmek mümkündür. Örneğin Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı boylarının ongunu Kartal, Avşar, Kızık, Begdili, Karkın boylarının ongunu Tavşancıl, Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çebni boylarının ongunu Sunkur idi (Toprak2011:561).

Karahanlı Türkçesi eserlerine bakıldığında da zengin bir kuş adları sözvarlığı görülür. Aydemir bu konudaki çalışmasında şu sayıları verir: “KB ve DLT'deki kuş adları, büyük bir zenginlik göstermektedir. Çağdaş olan bu iki eserde geçen kuş sayısı 70'tır. Bunlardan KB'de 29, DLT'de ise 62 kuş adı geçmektedir. Buna göre, KB'de geçen kuş adlarından 8'i DLT'de geçmemekte, DLT'de geçen 62 kuş adından ise 41'i KB'de bulunmamaktadır” (Aydemir 2013:293).

Çağatay Türkçesinde incelenen şiirlerde yırtıcı-alıcı kuşların oldukça zengin olduğu ve şairlerin sık sık bu kuşlarla düşüncelerini açıkladığını görmek mümkündür.

BALABAN: Ross, Büyük leylekten küçük, küçük leylekten de büyüktür. Gagasını suya daldırdığı zaman rüzgar uğultusu gibi yüksek bir ses çıkarır açıklamasını yapar. Ross, sözcüğün Su Buka şeklindeki Doğu Türkçesinde farklı bir kullanımını vermektedir. (Ross1994:13)

Clauson, Hakaniye Türkçesinden itibaren Orta Türkçe eserlerdeki bala “yavru kuş, yavru” sözcüğünü ele almış; ‘balaban’a temas etmemiştir (EDPT 332b). Räsänen, Farsçadan alıntı olarak ele almıştır (VEWT: 59) (akt.Karahan:2013:1842)

Çağatay şiirinde az rastlanan bir kuş adı olan **balaban**, Codeks Cumanicus'ta geçmektedir. Eserde sözcük Latince “falchonus” şeklinde tanımlanmıştır (CC: 109/6, KWb: 48). (Karahan 2013:1842).Bu tanımdan, Ross'dan farklı olarak kartal anlamının verildiği görülmektedir.

Ol balaban sâz itiben perdeni bâm eylemiş

Köymeyin nitsün bu könglüm leblerin yam eylemiş (ŞD69b1)

“O balaban tüylerini saz edip bam teli eylemiş, yanmayıp ne yapsın bu gönlüm (o sevgili) dudaklarını bal eylemiş.”

BÜRGÜT:Tavşancıl, Kaya Kartalı.<Mo.bürgüd, tavşancıl olarak Çağatay Türkçesi sözlüğünde verilen sözcük kartal cinsi kuşlar için genel bir ad, ya da kaya kartalı olarak bilinmektedir. Denison Ross *Borgut* şeklinde madde başı olarak aldığı sözcük için “Scully'e göre birkut= kaya kartalı, altın kartalın Doğu Türkçesindeki karşılığıdır. Bu kartal Kaşgar'da Karakuş olarak da bilinir. Vambéry'e göre Doğu Türkçesi isim, bürk sözcüğünden çıkmıştır” açıklamasını yapar (Ross1994:16)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Yokkardın endi ekki bürgüt

Kıldılar eki hammāmeni kut (LM321/3000)

“Yukarıdan iki tavşancıl indi iki güvercini azık etti.”

Bürgüt, Ali Şîr Nevāyî'nin Lisānū't-Tayr'ında kuşlar şahını bulmak için yola çıkan otuz kuştan biridir; ancak açlığa ve sıkıntıya dayanamadığı için yolculuğu tamamlayamadan bırakır. Alegorik bir kahraman olan *bürgüt* burada nefsine ve dünya zevklerine düşkün insan tipidir. Metin şöyledir;

Kirdi bürgüt ortağa ya' nî 'ukāb

Didi ey kuşlar ara mālîk-rikāb

Maṅga hālet özge kuşlar dik imes

Kumri vü bülbül dik il vasfım dimes

Savletim müfrit durur kahrım yaman

Tag mülki içre min min kahraman

Niçe kiklik to' madur her kün maṅga

Bolmasa bu uyku kilmes tün maṅga

To' ma istep çün hevā tuttım biyik

Eymen irmes ni kulan ni kiyik

Ol ki bolgay bogzı bu yaṅlıg ulug

Yol niçük kat eylegey bolmay azuk

Mini bu yolda kanat köp saldı tut

Karnı aç olgay yıkılıp kaldı tut (LT-LX)

“Bürküt yani kartal ortaya geldi, ey kuşlar içinde söz sahibi (Hüdhüd), benim durumum diğer kuşlar gibi değildir, kumru ve bülbül gibi başkası özelliklerimi söyleyemez. Sürekli saldırırım ve ezici şekilde üstün gelirim. Dağların saltanatında ben kahramanım, her gün bana nice keklik yemdir, eğer böyle olmazsa gece uykum gelmez. Yiyecek arzım büyüktür, ne geyik ne yaban eşeği farketmez. Boğazı bu kadar büyük olan yol azığı olmadan yolu nasıl kat edecektir? Beni bu yoldan bağışla, karnı aç olan yıkılıp kaldı tut” dedi.

İTELGÜ: Ak Doğan. Latince Falco sacer, İngilizce Saker Falcon. Ross *itelgü* hakkında şu açıklamalara yer vermektedir “Scully’e göre itelgü, sunṅkar’ın dişisidir. Fakat Colonel Phillot’a göre Hindistan’da “charkh” adı verilen F.sacer’dir. Bu atmacanın Doğu Türkçesi ismi bilhassa dişisinininki *aitalgu* veya *italgu*’dur. Doğu Türkçesi itelgu ile Mançuca itulhen arasındaki benzerlik tesadüfi olamaz”(Ross1994:23).

Toprak, çalışmasında *itelgü* sözcüğü için şu açıklamalara yer vermektedir. “Sözlüklerde “bir tür av kuşu” geçen kelime “ak doğan”ın karşılığı olarak Moğolcadan yapılmış bir alıntıdır. (Dic. 94; 46; Şeṅ.95v11, TMEN I, nr.62). Ögel, bu kuşa Anadolu’da *ötlegü*, *ötlegi* adı verildiğini, Ahmet Vefik Paşa’nın bunu “havada çok devir yapan bir nevi kerkes kuşu” diye tanımladığını ve bu cins kartalın gerçekten havada dönüp avını ararken birtakım sesler çıkararak sürekli öttüğünü söylemektedir (Ögel 1998(1): 367). Le Coq “büyük bir atmaca büyüklüğünde güzel bir kuştur, tüyleri açık kahverengidir. Gagasının ve göğsünün altındaki ince tüyler ise maviye çalar, gözleri ise siyahtır” açıklamalarını vermektedir (Le Coq 1914:IV, 144). (Toprak 2011: 564)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Çağatay şiirinde az rastlanılan bir kartal türüdür. Mevlana Sekkākī Divānı'nda bir örnekte tespit edilmiştir.

İtelgü körse keyikni tutup kulagin ayur

Kim uş kiçürgil uruğuŋga kılduk irse sitem(MS144/7)

“Çakır doğan geyiği gördüğünde kulağına eğilip “eğer soyuna zulüm ettikse bağışla” der”

KARÇIGAY:Çakırca kuşu.<Mo. Hari-ça-gay, haçir-gay

Ross, *karçigha* şeklinde aldığı kuşu İngilizce Goshawk “çakırca kuşu” olarak vermekte Vambéry'e göre “kara başlı” anlamına geldiği açıklamasını yapmaktadır. (Ross1994:21) Doerfer sözcüğün Eski Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtmektedir: qarçagay “Habicht” mo. < ET qartıqa > Eski Moğ. (TMEN I: 278). Räsänen, Moğolcadan alıntı olarak ele almıştır (VEWT: 237).

Karçığay, Ali Şîr Nevâyî'nin alegorik tercümesi Lisânü't-Tayr'da da yer alan kuşlardan biridir. Karçığay, Hühüd'ün önderliğinde kuşların şahını (Simurg'u) bulmak için çıktığı yolculukta yolculuğu kibri yüzünden tamamlayamaz. Bütün kuşların kendisinin yiyeceği olduğunu, kendisinin şahların kolunda dinlendiğini onların yanında itibar bulduğunu belirten karçığay, böylesine itibarlı bir makamdayken başında tacıyla kendisini bir şaha benzetir ve Simurg'a ihtiyacı olmadığını dile getirir. Metin şöyledir;

Karçığay kıldı 'ıyan güftârını
Körgüzüp çengâl ile minkârını
Kim maŋa kuşlar kibi irmes hisâb
Kim besî kuşlarga min mâlik-rikâb
Munça kuş kim boldı güftârı saŋa
Bil ki to' madurlar ol barı maŋa
Zâtıma şehler kolı ârâm-gâh
To' ma her kün yitkürüp allımgâ şâh
Kaysı kuş kasdıga açsam per ü bâl
Nesr-i tâyir bolsa mahlasdur muhâl
Şehler allında tapıp bu i' tibâr
Şevketim Sîmurgça bi'l-fi'l bar
Şeh kolı tahtımdur u başımda tâc
Yok maŋa Sîmurg sarı ihtiyâc (LT-LIV)

“Karçığay sözlerini gaga ve pençesini göstererek açıkladı. Pek çok kuş için ben güc sahibiyim (üzengi sahibi), bana ölçü yoktur. Sana söz söyleyen bunca kuş bil ki benim için birer yiyecektirler. Benim için şahların kolu dinlenme yeridir. Şah yiyeceğimi her gün önüme getirir. Hangi kuşu yakalamak için kanat açsam, uçan akbaba olsa kurtulması imkansızdır. Şahların önünde bu itibarı bulup gücüm, Simurg tarafından bilinir. Şahların kolu tahtımdır ve başımda tacım vardır, benim için Simurg'a ihtiyaç yoktur”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Abuşka Lûgati’nde “çakır doğana bu adın verildiği belirtilirken Sedd-i İskenderi’den alınan bir örnek verilir.

Kerek haylığa karçıgay der miyân

Alar cüce yaŋlıg bu bir mâkiyân

“Bıldırcın sürüsüne doğan kuşu dalmış gibi, onlar civciv bu da bir tavuk gibi” (AL:311)

KIRGUY:Atmaca. Clauson, kırguy’un (sparrow-hawk) Kuzey-doğu lehçelerinde *karçıgay* ile yer değiştirdiğini belirterek ses yansımali sözcük olabileceğine değinmiştir (EDPT 654b) DLT’de kırguy “al-bâşiğ” ve çibek kırguy “al- yu’yu” biçimleri mevcuttur.(DLT551) Orta Türkçe Kıpçak sözlüklerinden İbn-i Mühennâ Lugati (İML170), Bulgati’l-Müştak (BM11,15), Kitâbü’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk (Kİ 70) ve Et-Tuhfetü’z-Zekiyye’de (TZ 7b2) görülen bu yaygın isim için Eren, *kırgıy* ve *kırguy* biçimlerine “atmaca (Accipiter nisus)” anlamını verirken Anadolu ağızlarında hâlâ *kırgı* “şahin, atmaca” biçiminde yaşadığını vurgular (ES: 237).

Çağatay Türkçesine ait şiirlerde pek de sık rastlanmayan bu avcı kuş, merhamet timsali olarak tasvir edilmiştir.

Havâda kırguy eger tutsa karça balasını

Yana iv üstine iltip koyar tigürmes elem (MS144/8)

“Eğer atmaca, kırlangıç yavrusunu havada yakalasa tekrar götürüp yuvası üstüne kor ve eziyet etmez”

KOBURGA:Baykuş. Koburğa sözcüğü “baykuş” anlamına gelmektedir. Koburğa “owl” (EDPT: 587). Bu kuş adı *kuş kaburga* şeklinde ikilemeli bir şekilde de kullanılabilmektedir. Yine tarihi metinlerde *kuzgun koburga* biçimi de mevcuttur. (TT VI:59)DLT’de koburga “baykuş” olarak geçmektedir (DLT I-489).

Mevlana Sekkâkî Divânı’nda bir örnekte tespit edilen bu sözcük, oldukça arkaiktir. Burada harap olmuş ülke, Türkistan baykuşların yuvasına benzetilmektedir. Bilindiği üzere baykuşlar, viranelerde ve harap yerlerde yaşamlarını sürdürürler.

Kopurgalar ivi bolgan harâb Türkistân

Hümây-ı himmetiŋgizdin irür çü Bâg-ı İrem (MS144/9)

“Baykuş yuvası haline gelen harap Türkistan, senin himmetin hüması sayesinde İrem bahçesine döndü”

TORUMTAY: Küçük bir şahin türü. Clauson küçük bir şahin türü olarak verdiği *torumtay* için Latince *Falco aescalon* tanımını yapar ve belki bütün küçük avcı kuşlar için genel bir ad olabileceğini belirtir. Erken Moğol döneminde *turimtay* biçiminin varlığını gösterir (EDPT:550). Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve DLT’de tespit edilmiştir. DLT’de “yırtıcı kuşlardan birinin adı. Bu ad, erkeklere dahi ad olarak verilir”(DLT III-243) açıklaması bulunur.

Çağatay Türkçesinde ise taradığımız eserlerden sadece Mevlânâ Sekkâkî Divânı’nda görülmektedir.

Torumtay karkunak kırguy u bi-güy ger salur bolsaŋ

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Alur çerğ u ılar nasr u tutar feth ü zafer avlar (MS152/4)

“Eğer bozdoğan, karkunak atmaca ve av kuşu salsan, şahini yakalar zafer kazanır ve fetheder ve zafer avlar”

SUNKAR~SOÑAR: “Doğana benzeyen, yırtıcı, avcı kuş”. Eren, sözcüğün Eski Uygurca’da sîṅkur biçiminden Türkçe sı->Moğ.şi gelişmesi sonucunda Moğolcada şîṅqur biçimini aldığını çağdaş diyalektlerde ş’li biçimlerin yaygın olduğunu, sözcüğün Arapça, Farsça, Gürcüce gibi komşu dillere geçtiğini söylemektedir (ES;377).DLT’de sonkur’u bir atasözünde bulabilmekteyiz.

Kiçik uluğka turuşmas, kırguy sonğkurka karışmas ‘Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz’ (DLT II- 95).

Şibân savma‘ ada köydür bağır ‘ Attâr bigin dāyim

Uşol sunkarnı indegil kılıban na‘ ra-i ku ku (ŞD143b12)

“Şiban, Attar gibi bağırını daima tekkede (manastırda) yandır, o şunkarı, guguk kuşunun narasıyla çağır”

Ali Şir Nevāyī, Lisanü’t-Tayr’da Sunkar’ı da konuşturur. Sunkar, Simurg’u aramaya gidenler arasındadır ancak o da kibir yüzünden yolculuğu tamamlayamayan kuşlardandır. Sunkar, diğer kuşlardan daha güçlü olmasını Allah’ın kendisine verdiği bir rütbe olarak görür. Bu rütbe ile şahlar bile ona sahip oldukları için övünmektedirler. Başındaki altın rengi tüyleri onun tacı gibidir, kendisini kuşların şahı olarak gördüğü için başka bir şaha niçin tabi olacaktır? Elbette gerek duymamaktadır. Burada sunkar, insanın kibir ve gururunu temsil eden alegorik bir anlatımın sembolüdür. Metin şöyledir;

Didi soṅgar key uluska rāhber

Emrinṅe tābi‘ kilip āgāhlar

Maṅga Hak bir rütbe zāhir eylemiş

Kim barı kuşlarga kādır eylemiş

Barça şehir çün mübāhidür maṅga

İsm kuşlar pādişāhidur maṅga

Başıma altın tomağa tāt-ı zer

Çün mini Hak beyle kılmış tāt-ver

Sin çü vākıf-sın barı hālātıma

Hayl ara hem zātıma hem atıma

Hüb irmes bir şeh koyup başıga tāt

Özge şehgā zāhir itmek ihtiyāc

Şāhlıg āyıniga rāci‘ bolay

Niçün özge şāhga tābi‘ bolay (LT-LVII)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

“Sonkar, ey ulusa yol gösterici olan ve bilgelerin emrine tabi oldukları (Hüdhüd), bana hak bir rütbe bahsetmiştir ki, beni tüm kuşlara muktedir kılmıştır. Bütün şahlar benimle övünürler, adım, kuşlar padişahıdır. Başında altın üsküf altından bir taçtır; çünkü Hak beni böyle taçlı yaratmıştır. Sen benim bütün durumlarıma vakıfsın. Sürü içerisinde hem beni hem adımı bilirsin. Bir şahın başka bir şaha ihtiyacını göstermek için başına taç koyması uygun değildir. Böyle özellikleri olan bir şah niçin başka bir şaha tabi olsun?”

SONUÇ

Çağatay Dönemine ait şiirlerden tespit ettiğimiz örneklerle dayanan çalışmamız, Türkçenin hayvan adları konusunda çeşitliliğini ve zenginliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Yalnızca sayı olarak değil anlam çeşitliliği açısından da hayvan adları ayrı bir önem arz etmektedir. Biz bu çalışmayı yaparken şairlerin kendilerini şiir kudretleriyle fil ile özdeşleştirdiklerini, gri rengi bulutların fil rengiyle adlandırıldığını ve cevher taşıyan bir file benzetildiklerini; kıskançlığın bir ejderha olabileceğini gördük. Yine bu çalışmada ölümü anlatırken *ecel kapları*, *ölüm ejderi* gibi benzetmelerin orijinallğine tanık olduk. İnsanın nefsi duygularının ve zaaflarının hayvanlarla anlatıldığını ve alegorik anlatımla anlam yükünün nasıl güzelleştirebildiğine şaşırdık. Türkçenin anlatım zenginliğinin ufak bir örneğini sunan bu çalışmanın, diğer saha ve dönemler için yapılması gerektiğini düşünmekteyiz.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- ABİK, A. D. (2009), "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", Journal of Turkish Studies Festschrift in Honor of Cem Dilçin I Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 33 / 1, s. 1-32.
- AYDEMİR, A.(2013) “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugatı't Türk'te Kuşlar” The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6 Issue 1, p. 271-297.
- BOZKAPLAN, Ş.A(2007). “Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Winter 2007, p. 1110-1118.
- CLAUSON, S. G. (1960), Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Han, Facsimile Text with an Introduction and Indices, London.
- ÇORUHLU, Y. (1995). Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yay. İstanbul.
- İLHAN, N.; M. Şenel (2008), "Divanu Lûgati't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili kelimeler ve Kavram Alanları", Turkish Studies, Volume 3/1 Winter 2008.
- ECKMANN, J.,(1996). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (hızl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yay.: 635, Ankara.
- AL ATALAY, B.(1970), Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- BV TÜRKAY, K. (2002), Bedâyi'ül-Vasat Üçüncü Divan, TDK Yay., Ankara.
- FŞ ALPAY-TEKİN, G.(1994), Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şirîn İnceleme-Metin, TDK Yay., Ankara.
- Kİ CAFEROĞLU, A. (1931), Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- ES, EREN, H.(1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.

- KARAHAN, A.(2013), “Codeks Cumanicus’ta Hayvan Adları” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter 2013, p.1839-1865.
- KK** TOPARLI, R., ÇÖĞENLİ, M. S., YANIK, N. H. (1999), El- Kavânînü’l-Küllîyye Li- Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye, TDK Yay., Ankara.
- KTS** TOPARLI, R.; VURAL, H.; KARAATLI, R. (2003), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara.
- LM** ÇELİK, Ü.,(1996), Ali Şir Nevâyî Leyli vü Mecnûn, TDK Yay., Ankara.
- LT**, CANPOLAT, M.,(1995), Ali Şir Nevâyî, Lisanü’t-Tayr, TDK Yay.Ankara.
- NSD** KAÇALIN, M.,(2011), Niyâzi Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, TDK Tat., Ankara.
- ML**, BARUTÇU, S.,(1996), Muhakemetü’l Lügatayn –İki Dilin Karşılaştırması-, TDK Yay., Ankara.
- MS**, ERASLAN, K.,(1999),Mevlana Sekkâkî Divanı, TDK Yay. Ankara.
- OTWF** ERDAL, M. (1991), Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- ÖZYETGİN, A. M. (2001), Ebû Hayyân Kitâbu’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav. Ankara.
- PdC**: COURTEILLE, P. D. (1870), Dictionnaire Turk- Oriental, Paris.
- ROSS, E. D. (1994), Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü, (çev. E. Gürsoy Naskali), TDK Yay., Ankara.
- ROUX, J.P (2005), Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, (çev.Aykut Kazancıgil), Kabalcı yay.,İstanbul.
- RWb** RADLOFF, W. (1960), Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Band: I-IV, Mouton&Co.
- Sİ** TÖREN, H.(2001), Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderi, TDK Yay., Ankara.
- ŞHD**: KARASOY, Y.(1998), Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yay., Ankara.
- TMEN**: DOERFER, G. (1963, 1965, 1967, 1975), Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV, Wiesbaden.
- TTS**: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yay., C.I, Ankara, 1995, C. II-VI, 1996, Ankara.
- TZ**: ATALAY, B. (1945), Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l- Lügati’t-Türkiyye, TDK Yay., İstanbul.
- VEWT**: RÄSÄNEN, M. (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen, Helsinki.
- TOPRAK, F.,(2011), “Defter-i Cengiz-nâmede Boş Nişanları ve Damgalar”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 555-574.
- Zeban**. KARA, F. (2011), Muhammed Yackûb-ı Çingî Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin, Fenomen Yay., Erzurum.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

